

JIRÍ SEDIVÝ - JOSEF ŠMAJS

PRÁCE A SOCIALISTICKÝ ZPŮSOB ŽIVOTA

Hlavní příčinou rostoucího teoretického zájmu o problematiku způsobu života¹ v posledním desetiletí je nejen vyšší etapa rozvoje socialistické společnosti, která klade nové nároky na odborné, politické a morální kvality lidí, ale současně i ostrá ideologická konfrontace mezi kapitalismem a socialismem ve světovém měřítku. Zkušenost buržoazních institucí z využívání složitého aparátu dezinformací a manipulace v duchu tzv. řízení sociálního jednání je dnes prostřednictvím zdokonalené techniky sdělovacích prostředků, cestou turistického ruchu i všech mezinárodních hospodářských a kulturních kontaktů stále více „aplikována“ i na obyvatelstvo zemí, kde je budován socialismus. Jaký je smysl tohoto úsilí?

Úspěšný postup celosvětové proletářské revoluce, jehož nejhlubším smyslem je vytvoření podmínek pro harmonický rozvoj člověka v masovém měřítku, ohrožuje politické pozice buržoazie současně na obou hlavních frontách: v boji s pokrokovými silami ve vlastních zemích i v boji a historické soutěži s reálným socialismem jako světovým společenstvím. Proces formování socialistického způsobu života se proto nutně rozšiřuje i o boj s názory a hodnotami, které k nám v rámci „svobodné výměny idejí“ zasilá náš ideový protivník.

Úsilí Komunistické strany Československa,² která už od XIII. sjezdu věnuje systematickou pozornost teoretickým otázkám životního způsobu lidí,³ svědčí mimo jiné o tom, že samo odstranění vykořisťování, jakkoli

¹ Protože v charakteristice pojmu „způsob života“ existují mezi marxistickými teoretiky dosud značné rozdíly, zdůrazňujeme, že za nejpřínosnější vymezení pokládáme takové, které akcentuje reflexi jednání velkých skupin lidí (tříd, národů, států, společenství) s dominantní rolí pracovní aktivity. Pojem způsob života pokládáme za kategorii vysokého stupně obecnosti, která obsahově koreluje s pojmem společenskoekonomická formace.

² Ve stranických dokumentech se pojem životní způsob poprvé objevuje na XIII. sjezdu v souvislosti se společenskou potřebou uvědomělých a aktivních postojů lidí a nutností důsledněji prosazovat socialistické principy v jejich myšlení, jednání a vzájemných vztazích.

³ Revoluční změna společenské praxe, která je základním smyslem činnosti marxistických stran, zahrnovala problém formování nového člověka nejprve v „implicitní podobě“, v rámci tvorby nových životních podmínek.

je pro formování nového člověka faktorem nejvýznamnějším, nutně ještě kultivovaného socialistického člověka nevytváří. Socialistická osobnost, oproštěná od přežitků i nedostatků dneška,⁴ rozvinutá a bohatá vyššími potřebami, nevzniká jako prostý korelát nových životních podmínek, zdokonalené techniky či vědy. Jak ukazují výzkumy a dosavadní zkušenosti, její utváření je složitým, rozporným a dlouhodobým procesem, který předpokládá přítomnost uvědomělého a cílevědomého momentu, osobní i kolektivní iniciativu.

Protože se dosud vyskytují názory, které podstatu způsobu života zužují na sféru využití volného času, tedy na oblast mimo výrobní a společensko-politickou činnost,⁵ chceme v současné marxistické interpretaci problému touto statí podpořit hledisko, že jeho podstatou a ohniskem je konečkonců lidská produktivní, sociálně politická a kulturní aktivita – práce.

* * *

Původně byl člověk bytostí přírodní. Prací, cílevědomým transformováním předmětů, započala emancipace lidí z moci slepých přírodních sil. S prací bude nepochybně souviset i úplná lidská emancipace z moci jakýchkoli znesvobodňujících sil přírodních i společenských. „Práce – napsal B. Engels – je první základní podmínkou všeho lidského života, a to v takové míře, že v jistém smyslu musíme říci: práce vytvořila samého člověka.“⁶

V čem však spočívá tato jedinečná role lidské práce? Proč je předmětná a společenská aktivita nejzávažnějším aspektem individuálního a společenského života?

Zkoumáme-li pracovní proces nejprve nezávisle na jeho konkrétní společenské formě, musíme konstatovat, že práce je důležitou objektivní podmínkou způsobu života už tím, že je základním zdrojem společenského bohatství. K. Marx připomíná, že „... každý prvek hmotného bohatství, který neskýtá příroda, musel být vytvořen speciální účelnou *produktivní činností*, která přizpůsobuje různé přírodní látky určitým lidským potřebám. Jako tvůrkyně určitých hodnot, jako užitečná práce, je tedy práce podmínkou existence lidí, nezávislou na jakýchkoli společenských formách, věčnou, přirozenou nutností: bez ní by nebyla možná výměna látek mezi člověkem a přírodou, to jest nebyl by možný lidský život“.⁷

Přirozená, samovolně se reprodukující produktivita přírody, která i dnes umožňuje (a ovšem také limituje) existenci rostlinného, živočišného a společenského života, by sama o sobě nikdy nemohla vytvořit jedinečnou

⁴ ... v našem životě je dosud řada nevyřešených problémů a nedostatků, někdy dokonce i deformací odporujících podstatě socialistického způsobu života.“ (*Věc celé strany. Z materiálů všesvazové porady ideologických pracovníků, Moskva, říjen 1979. Praha 1979, s. 25.*)

⁵ Srovnej např. *Filozofický slovník. Praha 1976, s. 546.*

⁶ B. Engels: *Podíl práce na polidštění opice.* In: Marx-Engels: *Vybrané spisy. Sv. II., Praha 1950, s. 78.*

⁷ K. Marx: *Kapitál. Díl I. Praha 1953, s. 59.*

determinační základnu typicky lidského rozvoje. Člověk potřebuje svou vlastní materiální a duchovní kulturu; čím dál tím více svých vlastností a potřeb musí svou aktivitou vytvářet a uspokojovat sám.

Práce proto není pouze zdrojem společenského bohatství a faktorem přeměny vnějšího světa. Zajišťuje rozšířenou reprodukci společnosti a člověka. Protože zprostředkovává základní lidské vztahy k přírodě — technologické vztahy — je zvláštním kritériem úrovně spolupráce člověka a slepých přírodních sil, je formou jeho symbiózy a dočasné spolupráce s mechanickou technikou. Vzestup její produktivity, který ukazuje jak na stupeň rozvoje výrobních sil, tak nepřímo i na povahu, aktivní či retardující účinek společenských výrobních vztahů, má oprávněně hodnotu základního objektivního kritéria společenského pokroku.⁸

Avšak ani tím se obecná charakteristika práce nevyčerpává. Práce zprostředkovává i společenské a mezilidské vztahy. Dějiny třídně antagonických formací jsou dějinami různých forem přinucení člověka k práci, dějinami sociálních konfliktů, útlaku a vykořisťování člověka člověkem. Jsou však současně historií pracovní i mimopracovní kooperace bezprostředních výrobců, historií růstu jejich sociálně třídního uvědomění, kázně, organizovanosti a akceschopnosti pro boj s vykořisťovateli.

Protože lidská práce tvoří souvislý řetěz rozvíjející se aktivity, která nemůže být nikdy přerušena, protože plynule vstřebává sociální, technický a vědeckotechnický pokrok, zkušenosti, rozum i tvořivé síly generací, je nejen místem setkání člověka s přírodou, společností a kulturou. Je nutně i rozhodujícím, společensky determinovaným a fixovaným způsobem projevu lidské schopnosti k aktivitě a tvorbě. Je koneckonců způsobem života. Formou a často i jediným možným způsobem, jímž člověk až dosud mohl rozvíjet, reprodukovat a amortizovat svou pracovní sílu, o níž Marx výstižně poznamenal, že ji má „... každý obyčejný člověk bez zvláštní přípravy ve svém tělesném organismu“.⁹

Mimořádný význam práce (ve smyslu produktivní, sociálně politické a kulturní aktivity) pro způsob života vyplývá konečně i z toho, že délka, charakter a obsah práce podstatným způsobem determinují i ostatní aktivity, vztahy a potřeby, jimiž se člověk projevuje, rozvíjí a utvrzuje jako historický subjekt. Proto nikoli jen správné marxistické pochopení technologického a sociálního obsahu práce, ale především a fakticky až její radikální reorganizace a přestavba mohou z práce postupně vytvářet oblast smysluplného vynakládání lidských bytostných sil pro společenskou většinu. Některé z těchto závažných souvislostí sledujeme dále na schematické rekonstrukci reálného vývoje lidské pracovní činnosti.

S historicky prvním typem technického pokroku, s instrumentalizací, která byla charakteristickou materiálně technickou základnou prvobytně pospolné, otrokářské i feudální společenskoekonomické formace, je neod-

⁸ „Produktivita práce — napsal V. I. Lenin — je koneckonců to nejdůležitější a hlavní pro vítězství nového společenského řádu. Kapitalismus vytvořil produktivitu práce, nevidanou za feudalismu. Kapitalismus může být definitivně poražen tím, že socialismus vytvoří novou, mnohem vyšší produktivitu práce. To je věc velmi obtížná a zdlouhavá, ale už se s ní začalo, a to je hlavní...“ (V. I. Lenin: *Velká iniciativa*. In: *Spisy*. Sv. 29. Praha 1955, s. 421).

⁹ K. Marx: *Kapitál*. Díl I. Praha 1953, s. 61.

lučitelně spojena nejen nízká produktivita práce a nezastřené formy sociálního útlaku po vzniku třídní společnosti, nýbrž i převaha a dominantní role osobního prvku v systému člověk–technika. Rolník či řemeslník – odhlédneme-li i nadále od konkrétních společenskoeconomických vztahů – je téměř úplným subjektem svého pracovního procesu. Jeho nástroje, jakkoli diferencované a modifikované, zůstávají nástroji ruční práce.¹⁰

Nástroj je poslušný prostředek individua. Je oživován, veden a v každém okamžiku řízen lidskou vůlí. Klasická instrumentální práce má technologicky celistvý charakter, je bohatá na tvůrčí prvky, umožňuje organické spojení fyzických, intelektuálních a emotivních potencií, neboť vyžaduje zkušenost, zručnost, znalosti, fantazii, cit i vynalézavost. Do jisté míry dokonce nezávisle na sociálně ekonomickém kontextu může dotvářet a rozvíjet celek lidské bytosti a působit tak, že její deformující účinky jsou minimální.

Přestože i charakter a obsah instrumentální práce je nutně modifikován sociálně ekonomickými poměry (v třídně antagonistické společnosti formou a celkovou intenzitou sociálního útlaku, způsobem vykořisťování a pracovního přinucení, organizací, dělbou práce atp.), práce tohoto technologického typu reprezentuje nejtěsnější interakci člověka a přírody. Je formou víceméně přímé spolupráce se slepými přírodními silami, překonáváním odporu přírody, která nikdy „neporušuje své zákony“ (Leonardo da Vinci), otevřenou hrou s „čestným bohem“ (Einstein).

„Ale nutným vývojem práce“ – píše Marx – „je průmysl puštěný na svobodu, konstituovaný jako takový sám pro sebe, a na svobodu puštěný kapitál.“¹¹ Průmysl ovšem reprezentuje už druhý historický typ technického pokroku – mechanizaci, která je také adekvátní materiálně technickou základnou buržoazních poměrů, a která, v interakci s nimi, charakter a obsah práce radikálně mění. Víceméně subjektivní typ spojení člověka a techniky (s látkovou, energetickou a motorickou převahou člověka) se převrací v objektový (s podobnou převahou, která je na straně mechanické techniky).

Stroj není jen zdokonalený nástroj. Není to prostý předmět či věc, kterou by individuum mohlo kdykoli svobodně obrátit proti přírodě.

„V žádném ohledu se stroj nejeví jako pracovní prostředek jednotlivého dělníka. Jeho defferentia specifica vůbec nespočívá v tom, jako u pracovního prostředku, aby zprostředkoval působení dělníka na objekt; naopak toto působení je kladeno tak, že už *jen zprostředkuje práci stroje*, jeho působení na surovinu . . . *Činnost dělníka . . . je po všech stránkách určena a řízena pohybem strojů, a nikoli naopak.*“¹²

Stroj je tedy mechanické zařízení, jímž se do výrobního procesu podařilo včlenit bezplatnou práci přírodních sil.¹³ Zařízení, které však v bur-

¹⁰ Zdá se, že těsná korelace technických a sociálně ekonomických přeměn, která je charakteristická pro buržoazní a socialistickou revoluci, je při vzniku otrokářského a feudálního systému méně výrazná. „Revoluce“ ve výrobních silách se zde týká především jejich lidské složky – motivace (rozdílné typy násilného přinucení k práci), organizace a řízení.

¹¹ K. M a r x : *Ekonomicko-filozofické rukopisy z roku 1844*. Praha 1978, s. 65.

¹² K. M a r x : *Rukopisy Grundrisse*. Díl II, Praha 1974, s. 326.

¹³ „Teď už nevšouhá dělník mezi sebe a objekt jako mezičlánek modifikovaný pří-

žoažní společnosti nutně funguje „... jako neadekvátnější forma fixního kapitálu“.¹⁴

Mechanická strojová technika, která je důkazem prvního spojení přírodovědy s výrobou i důkazem vítězství buržoazních společenských vztahů, nahrazuje pouze některé produktivní funkce pracovní síly (ruku člověka, řečeno Wienerovými slovy, sval). A protože strojová soustava má vážné technologické mezery, musí uvnitř stacionárního strojového systému jako živý přívěšek, jako komplementární prvek jeho technické nedokonalosti pracovat člověk — jednoduchá pracovní síla.

Dělník tohoto období už nemůže být v žádném směru subjektem svého výrobního procesu, jakým byl např. klasický řemeslník. „Výrobní proces přestal být pracovním procesem v tom smyslu, že by ho práce obsáhla jako dominující jednotka.“¹⁵

Právě proto, že stroje nemohou pracovat bez člověka, musí být živá práce připojena k práci mrtvé.¹⁶ Kolik strojů, tolik dělníků. Avšak současně platí: čím dokonalejší stroj, tím jednodušší může být člověk — obsluha. V nově strukturované práci se požaduje sled několika úkonů, reakce vyplývající z činnosti stroje.

V mechanické technologii je tedy dělník, formálně svobodné individuum, nutně technologicky závislý na stroji a sociálně ekonomicky na moci kapitálu.¹⁷ Věda, zpředmětněná v technice, je mu tak nejen odcizena, ale fakticky zakrývá a stupňuje jeho celkový útlak.¹⁸ Nežádá se po něm vědění, dovednost a cit, ale, obrazně řečeno, fungování. „Na svobodu puštěný kapitál“ (Marx) poznání a vědu od bezprostřední práce striktně oddělil. Průměrná pracovní síla v tomto období nemusí umět ani číst a psát, neboť z totality lidských schopností se kupuje a využívá jen část lidského projevu.

Tato reorganizace práce, jejíž důsledky přežívají dodnes, měla tak radikálně negativní formy patrně i proto, že se poprvé projevila objektivně nutná korelace mezi technickými a sociálními přeměnami. Průmyslová revoluce by v tak krátké době nemohla vytvořit materiálně technickou základnu adekvátní kapitalismu, kdyby buržoazní revoluce už před tím (Anglie, současně Francie) nebo krátce potom (Německo, Rakousko-Uhersko, Rusko) nevytvářely jeho adekvátní základnu ekonomickou.

Třetím historickým typem technického pokroku, z hlediska charakteru a obsahu práce patrně nejvýznamnějším, je automatizace. Tato technologie umožňuje realizovat produktivní procesy na takové úrovni ovládnutí

rodní předmět; nyní jako prostředníka mezi sebe a neorganickou přírodou, již se zmocňuje, vkládá přírodní proces...“ (K. M a r x : Tamtéž, s. 336.)

¹⁴ K. M a r x : Tamtéž, s. 328.

¹⁵ K. M a r x : Tamtéž, s. 327.

¹⁶ „Ve strojích vystupuje v pracovním procesu samém zpředmětněná práce vůči práci živé jako moc, která ji ovládá...“ (M a r x : *Rukopisy Grundrisse*. Díl II. Praha 1974, s. 327).

¹⁷ Proto například Volkov správně zdůrazňuje, že „... dosažení technologického stupně svobody je ... předpokladem pro uskutečnění plné a skutečné svobody v sociálně ekonomickém smyslu.“ (V o l k o v G. N.: *Sociológia vedy*. Bratislava 1971, s. 76).

¹⁸ Velký průmysl „... odděluje vědu jako samostatnou výrobní potenci a nutí ji sloužit kapitálu.“ (K. M a r x : *Kapitál*. Díl I. Praha 1953, s. 388.)

a využití vnějších přírodních sil, která už nepředpokládá přímou účast člověka v pracovním cyklu. Je s to nahradit člověka téměř v celé šíři jeho přirozených produktivních potencií. Nejen jeho funkce energetické a motorické, jak to uskutečnila mechanizace, ale i část funkcí kontrolně řídicích. Výrobní proces tím získává ráz samočinného technického procesu, v němž jsou zaplněny všechny technologické mezery a v němž tedy objektivně není místo pro přímou účast pracovní síly – člověka.¹⁹

Protože automatizace je technickou podstatou soudobé vědeckotechnické revoluce, která zatím probíhá v obou sociálně protikladných světových soustavách, musíme její účinky na počátek procesu nového využití člověka a kvalitativně vyšší úrovně humanizace lidské práce posuzovat nejen prizmatem bezprostřední aktuálnosti, nýbrž i s přihlédnutím k možnostem a perspektivě obou systémů.

Vnějškově se samočinné technické procesy podobají procesům přírodním – přirozené produktivitě přírody. Jejich obsahem už není těsná součinnost lidské práce a slepých přírodních sil, ale vědeckotechnicky ovládnutá a řízená práce neživé přírody. Jsou to vysoce produktivní technické prostředky, skutečné, člověku podobné automaty, které už nemohou omezovat ani rozvoj člověka, a tím ani rozvoj vlastní. Nyní je člověk, řečeno Marxovými slovy „... ve vztahu k výrobnímu procesu samému spíše dozorcem a regulátorem... ocitá se vedle výrobního procesu, místo aby byl jeho hlavním činitelem“.²⁰

Automatizace, proces, jímž se postupně vytváří adekvátní materiální technická základna komunistické společnosti, je zatím nejvyšším stupněm rozvoje lidské práce (společenských produktivních sil). Je posledním článkem, který uzavírá dlouhé období přímé, a v posledních dvou stoletích krajně nerovné symbiózy člověka s mechanickou technikou. Je ovšem i prvním článkem nové etapy vývoje mnohem produktivnější a přírodu méně ohrožující beznastrojové a bezstrojové technologie. Přestože nemůže bezprostředně měnit sociálně ekonomické poměry, odstranit útlak a vykořisťování lidské práce,²¹ je procesem současně technickým i společenským. Spolu s revoluční přestavbou společenskoekonomické základny adjustuje objektivní podmínky pro nový způsob života širokých lidových mas.

Uvolňování pracovní síly z produktivní i neproduktivní oblasti, tzv. technologické osvobodování pracujících, je nutným důsledkem soudobého vědeckotechnického pokroku, důsledkem automatizace a kybernetizace výrobních, dopravních, administrativních a jiných procesů a v tomto smyslu mu nemohou zabránit ani třídně vykořisťovatelské společenské vztahy. Zkušenost však ukazuje, že živelný průběh počáteční etapy tohoto procesu ve vyspělých kapitalistických zemích vyvolává vážné a v rámci bur-

¹⁹ Už ve strojovém systému je člověk „... něco jako „architektonická zbytečnost“: je příliš univerzální a bohatý ve svých životních projevech, ... omezuje stroj a fungování stroje fyziologickými možnostmi svého organismu“. (G. N. Volkov: *Sociologie vědy*. Bratislava 1971, s. 72.)

²⁰ K. M a r x : *Rukopisy Grundrisse*. Díl II. Praha 1974, s. 336.

²¹ Jestliže klasický kapitalismus vykořisťoval převážně jednoduchou a nekvalifikovanou lidskou práci, potom soudobý kapitalismus stále více vykořisťuje práci kvalifikovanou, intelektuální a tvůrčí.

žoažní společnosti neřešitelné sociální problémy. Na jedné straně vyvolává proces technologického osvobozování nezaměstnanost, dequalifikaci a postupnou sociální degradaci, na druhé straně pracovní přetížení a zvýšené vykořisťování těch pracovníků, jimž se podařilo adaptovat se na změnu profesionální struktury a nové kvalifikační požadavky. Dochází tak k paradoxnímu jevu: Dělnická třída, nejrevolučnější subjekt dějin, je v podmínkách kapitalistického řádu nucena bránit rychlejšímu postupu vědeckotechnického pokroku. To znovu potvrzuje skutečnost, že se vědeckotechnická revoluce nemůže vtěsnat do rámce kapitalistických výrobních poměrů, a že objektivně působí jako destruktivní činitel, který podemílá jejich základy. Právě „... technologické osvobození člověka velmi ostře staví otázku jeho ekonomického a politického osvobození“.²²

Samočinné technické procesy v soudobém kapitalismu neohrožují však pouze buržoazní společnost. Nepůsobí jen svými sociálními důsledky. Jsou cizorodým prvkem třídně antagonistické struktury i proto, že představují síly a potence nejen prakticky užitečné, ale i velmi zvláštní, riskantní a pro celkovou rovnováhu mezi přírodou a společností krajně nebezpečné. Síly, jimiž z hlediska dalších perspektiv lidstva nesmí svévolně hospodařit žádný jednotlivý kapitál, ani žádná, jakkoli privilegovaná menšina. „Dialektika je tu právě taková, že lidské dílo, jež má moc stát se zdrojem lidského rozvoje, má eo ipso i sílu člověka zničit. Každý krok vědeckotechnické revoluce se realizuje na tomto pomezí... Jakákoli mimospolečenská, z úzkých třídních zájmů vycházející dispozice touto předmětnou mocí se stává nejen překážkou rozvoje, ale i zdrojem tragických nebezpečí.“²³

Proto teprve společnost, v níž byly odstraněny sociální antagonismy a nastolena socialistická demokracie, poskytuje základnu pro celospolečenské ovládnutí a řízení složitého procesu vědeckotechnické revoluce i pro globální, objektivně nutné změny ve společenském životě včetně přestavby charakteru a obsahu lidské práce. A jen na této společenské bázi lze také plánovat, usměrňovat a prakticky řídit patrně nejsložitější společenský proces vůbec: všestranný rozvoj člověka v měřítku celé společnosti.

Socialistická společnost může proto i automatizaci a veškerý vědecký pokrok víceméně plánovitě měnit o pokrok humanitární a kulturní, využívat je ke kultivaci lidského života.²⁴ Je ovšem zcela logické, že tato široká báze sociálních přeměn a vědecké aplikace rozšiřuje i sféru společenské produktivní práce o činnost teoretickou, řídicí, výchovnou a kulturně vzdělávací. Vše co rozvíjí intelektuální a tvořivé schopnosti lidí se v novém kontextu přímo nebo zprostředkovaně stává prací společensky vysoce produktivní. Tato skutečnost konečně vyplývá i z poznání, že dnešní výroba má nedostatky především v tvořivých schopnostech lidí a nikoli jen v technických, látkových a energetických otázkách. Růst technické vybavenosti musí tedy korelovat s růstem „intelektuální vybave-

²² Politická ekonomie soudobého monopolního kapitalismu. Praha 1972, s. 97.

²³ R. Richta: *Člověk – věda – technika*. In: Filozofický časopis ČSAV 1973, č. 4, s. 563.

²⁴ „V socialismu jde nejen o adaptaci, ale také – a stále více – o rozvíjení tvořivé aktivity všech společenských tříd a skupin, každého jednotlivce...“ (Filipcová B., Filippec J.: *Různoběžky života*. Praha 1976, s. 346.)

nosti“, neboť „... v ekonomickém soutěžení zvítězí ten systém, který zabezpečí ne jednoduše více produkce, ale vytvoří nejlepší podmínky (jak materiální, tak duchovní) pro rozvoj osobnosti“.²⁵

* * *

Při posuzování aktuálních otázek socialistického způsobu života v naší společnosti musíme respektovat nejen určující roli nových společensko-ekonomických poměrů, ale také determinující sílu materiálně technické základny (stávající úroveň výrobních sil), ideologických přeměn a procesu výchovy člověka.

Historické typy vývoje lidské práce (instrumentalizace, mechanizace, automatizace), o nichž jsme pojednali výše, jsou však reflexí, která je ve vztahu ke skutečnému vývoji značně schematická a která nutně odráží pouze převažující tendence té které technické epochy. Reálně je vývojový proces práce i v této linii složitější. Je komplikovanou a rozpornou jednotou kvantitativních a kvalitativních přeměn také proto, že historicky starší typ technologie nástupem nového typu nikdy zcela nezaniká. V novém společenském a technickém kontextu se starší vývojové formy práce modifikují, nově strukturují a přetvářejí. Proto například i v naší socialistické společnosti, jejíž adekvátní materiálně technickou základnu postupně vytváří proces automatizace (soudobá vědeckotechnická revoluce), dosud existují technologie, pocházející nejen z počátku průmyslové revoluce, ale i z klasického středověku nebo dokonce z doby před vznikem třídní společnosti (řemesla).

Některé aktuální otázky formování socialistického způsobu života budeme dále sledovat jak s přihlédnutím k této skutečnosti, tak i s ohledem na sociální postavení a úkoly obou našich hlavních společenských tříd, dělnické třídy a třídy družstevních rolníků a s ohledem na specifické postavení a funkce sociální skupiny inteligence.

Revoluční historie naší dělnické třídy názorně ukazuje, jak se v důsledném a nesmiřitelném boji s vykořisťovateli utvářela disciplína a organizovanost, kolektivismus, soudržství a internacionalismus. Boj o existenci, konspirace a časté srážky se zástupci mocenského aparátu vládnoucí třídy působily jako bezchybně fungující zpětná vazba, která korigovala příslušnost ke skupině a prověřovala uvědomění. V tomto prostředí nebylo místo pro dvojí tvář. Tovární velkovýroba formovala typ dělníka, který si osvojením revoluční ideologie velmi brzy uvědomil i historickou úlohu své třídy. Průmyslový proletariát vytvářel tedy prvky socialistického způsobu života jako svérázný historický anachronismus.²⁶

Dnešní situace naší dělnické třídy je kvalitativně jiná. Protože ve společnosti zaujímá vedoucí postavení, je hlavní silou společenské i vlastní přeměny. Má svou vlastní politickou stranu, která jednoznačně hájí její zájmy. Odstranění vykořisťování vytvořilo základní objektivní předpoklad

²⁵ G. N. Volkov : *Sociológia vedy*. Bratislava 1971, s. 213.

²⁶ Srovnej např. J. Popelová : *Etika*. Praha 1962, s. 460–461.

pro nový způsob života celé společnosti. Stále větší počet lidí hledá a nalézá smysl svého života v poctivé práci pro společnost. Osvobozená lidská práce se poprvé může stát základem seberealizace člověka, neboť veškerý společenský vývoj je nyní orientován na jeho rozvoj.

Úspěšné vyřešení sociálního antagonismu však s rostoucím časovým odstupem poněkud otupuje ostří vnitřní polarity, která zůstala zachována ve světovém měřítku. Také výrazné zvýšení životní úrovně saturací hmotné ve spotřebě působí de facto jako činitel „zamlžující“ smysl základních společenských změn. Bezprostřední motivační síla aktu vyvlastnění výrobních prostředků je pro většinu našich pracujících již z větší části vyčerpána. Socialistické společenské vlastnictví jako základ všech ostatních životních jistot není tedy něčím novým, ale daným. Přestože je nejdůležitější podmínkou nového způsobu života, nepředstavuje nic více a nic méně než „půdu vyklizenou pro stavbu“ (Lenin).

Jestliže pro kapitalistický výrobní způsob, jehož materiálně technickou základnu vytvářela průmyslová revoluce, bylo charakteristické, že „... od sebe odtrhuje různé práce, tedy i duševní a tělesnou práci – nebo práce, v nichž ta či ona stránka převažuje...“,²⁷ pak i dnes jen malá část pracujících může vykonávat činnost, kvalitativně odlišnou od „tradičního“, z mechanické a instrumentální technologie odvozeného obsahu práce. Ale také prognózy pro období do roku 1990 naznačují, že proměny obsahu práce dělnických profesí budou mít jen pozvolné tempo.²⁸ Odraz této skutečnosti v proměnách způsobu života našich pracujících je tedy zřejmý. Uvedená situace představuje objektivní historický fakt, který spolu s prozrazováním rezortních či jiných lokálních hledisek a nedostatečným využíváním nástrojů společenského řízení pro motivaci lidí vytváří vážnou překážku dalšího rozvoje socialistické společnosti.

Přestože technologické dědictví minulosti není pro rozvoj tvořivosti a bytostných sil většiny pracujících optimální, nemění to nic na skutečnosti, že dělnická třída zůstává základní hybnou silou revolučního vývoje, rezervoárem aktivity a historické iniciativy.

Jestliže technologický obsah pracovní činnosti nemůže být pro většinu dělníků (i ostatních pracujících) hlavním stimulujiícím faktorem pro vzdělávání a kultivaci sil, vlastností, potřeb a zájmů, vzniká oprávněná otázka, co tuto objektivní determinantu „zastupuje“. Vyznání hrdinů socialistické práce a členů brigád socialistické práce prokazují, že láska k práci se rodí z hlubokého uvědomění jejího společenského významu, z pocitu kolektivní spolupráce a soudružství. Již dnes se poctivě a obětavě vykonávaná pracovní činnost stala některým občanům neodmyslitelnou součástí života, prioritní sférou jejich progresivní socializace, tedy první životní potřebou.

Má-li však tento pozitivní vývoj dále pokračovat, je nezbytné, aby stimulujiící vliv plynoucí ze změny vlastnických vztahů byl „doplňován“ nejen v oblasti motivace, ideovými prostředky a účinnějším systémem zainteresování, ale především přeměnami struktury a obsahu lidské práce v celospolečenském měřítku – rychlejším rozvojem společenských produktivních sil (vědeckotechnického pokroku).

²⁷ K. Marx: *Teorie o nadhodnotě*. Díl I, Praha 1958, s. 420.

²⁸ J. Filipec, R. Richta: *Vědeckotechnická revoluce a socialismus*, Praha 1972, s. 103.

K významným proměnám v charakteru pracovní činnosti došlo při budování socialistické společnosti na naší vesnici, kde se vytvořila nová společenská třída družstevních rolníků. Realizace myšlenky združstevnění československého zemědělství probíhající ve vědomí statisiců malých a středních rolníků proti po staletí vžitým představám a zvyklostem představovala zkoušku charakteru i hloubky jejich politického přesvědčení. Združstevnění otevřelo prostor pro nebývalý dynamický rozmach výrobních sil v zemědělství. Koncentraci a specializaci výroby, rychlé tempo uplatňování průmyslových metod produkce a velkovýrobních technologií zákonitě provázal růst kvalifikace a vzdělanosti. Postupně se zvyšováním technické a technologické vybavenosti, s uplatňováním výsledků vědy a změnami v organizaci výroby i řízení se měnil také charakter a obsah práce družstevních rolníků. Větší prostor pro uplatnění schopností lidí vedl také k většímu sepětí se zájmy a potřebami společnosti. Tento proces však neprobíhal automaticky a bezrozporně. Vyžadoval citlivé uplatňování všech nástrojů ekonomické politiky státu.²⁹

Vedle růstu životní úrovně družstevních rolníků dochází postupně i k pozitivní přeměně jejich vědomí a mezilidských vztahů. Dnes se už výše jejich odměn za práci podstatně neliší od příjmu pracovníků ostatních odvětví národního hospodářství a k vyrovnání došlo také v oblasti důchodového zabezpečení. Družstevníci si sami demokraticky řídí své výrobní jednotky, pracují ve společenských organizacích, národních výborech a jejich komisích. Pro správné pochopení a docenění dosažených výsledků je třeba připomenout, že všech těchto pozitivních změn bylo dosaženo za stavu trvalého poklesu pracovníků.³⁰ To je ostatně nepřímý důkaz, že také družstevní forma socialistického vlastnictví vytváří proměnami organizace a charakteru práce předpoklady pro tvorbu socialistického způsobu života na naší vesnici.

Spolu s dělnickou třídou a družstevními rolníky se významně podílí na budování socialistické společnosti také zvláštní skupina – inteligence. Její specifikou je vyšší míra duševní práce, která je přiměřeně zabezpečena odbornou kvalifikací a vzděláním. Charakter práce této skupiny poskytuje relativně nejvhodnější podmínky pro uplatnění všech tvůrčích potenciálů nového socialistického člověka. Nelze však v této souvislosti nepřipomenout, že rozhodující podíl na tomto výsadním postavení (optimální podmínky pro utváření socialistického způsobu života) má dělnická třída, která vytváří prostor a zabezpečuje společenské i materiální podmínky pro rozvoj duševní práce. Proto také právem očekává, že příslušníci inteligence budou čestně a obětavě pracovat a naplňovat tak humanistické cíle

²⁹ „Pokusy odstranit osobní, záhumenkové hospodářství, rychleji se od něho „osvobodit“ odsoudila strana nejen proto, že jsou v rozporu s individuálními zájmy rolníků a zmenšují jejich zainteresovanost na rozvoji výroby, ale protože se tím ukládají společenskému hospodářství úkoly uspokojit všechny osobní potřeby kolchozníků, což je zatím ještě nad jeho síly, a to zase zmenšuje jeho tržní produkci. Nesmí se zapomínat na to, že podíl osobních záhumenkových hospodářství kolchozníků na výrobě řady zemědělských výrobků, zejména v živočišné výrobě, je velmi významný.“ G. E. Glezerman: *Historický materialismus a rozvoj socialistické společnosti*. Praha 1975, s. 146.

³⁰ V roce 1978 představovala třída družstevních rolníků jen 1 180 000 lidí. (*Statistická ročenka ČSSR 1978*. Praha 1978, s. 97.)

socialistické společnosti. S odvoláním na praktickou zkušenost však vyslovujeme názor, že ne všichni pracovníci těchto odvětví duševní práce své možnosti využívají ve prospěch společnosti. Z tohoto důvodu je dosud oprávněné odlišovat inteligenci a socialistickou inteligenci. Zatímco první je nositelem tradičního (zvyků, norem, mentality), druhá je předobrazem socialistického způsobu života, a to tím více, čím více prokazuje „vnitřní“ marxistickou orientaci v každodenní praktické činnosti.

Představitelé socialistické inteligence, kteří v jistém smyslu reprezentují a integrují pozitivní stránky pracujících mas, z nichž sami pocházejí,³¹ mají tedy nejen reálnou možnost, ale i zvláštní společenskou povinnost³² být vzorem v uplatňování zásad komunistické morálky. Naplňování této odpovědné sociální úlohy je ovšem nemyslitelné bez nepřetržitého zvyšování odborné a politické úrovně, bez pozitivní angažovanosti a spojení s komunistickou stranou.

Tvořivý charakter pracovní činnosti příslušníka inteligence může být také v praxi deformován. Dokonce i v oblasti vědy a výchovy lze pracovat rutinně, spoléhat se na dřívější znalosti, používat staré „osvědčené“ systémy práce a myšlení, neangažovat se a nejit do konfliktů. Takový postoj „nevmešujícího se“ a „nadstranického“ pozorovatele a čekatele na „lepší příští“ je zradou humanistického poslání inteligence v socialistické společnosti. Dnes již nestačí jen hlasovat pro, nebýt proti.³³ „... Tedy: dělat je nutno. Bez toho zůstává vše jen gestem... Je nutno táhnout kus ‚drobné‘ organizační práce... a je nutno, aby se komunismus člověka projevoval vedle příležitostných protestních a manifestačních projevů také nějak v... ‚životním díle‘... A pak ještě jedna věc, zejména pro intelektuála závažná: Musí se školit v teorii. Máme ve svém myšlení mnoho dědictví měšťáctví a jen usilovná, s dobou krok držící marxisticko-leninská teoretická práce jich nás může zbavit a udržet nás na správné cestě.“³⁴

Uskutečňování tohoto poslání socialistické inteligence je ovšem náročný a hrdinský úkol, který není prost askeze. Představuje nepřetržitý boj s vlastní pohodlností, leností a rutinou v duchu imperativu: Překonej sám sebe a vytrvej! Rozdíly v naplňování této výzvy³⁵ ukazují na složitost

³¹ „V nomenklатурních funkcích dnes pracuje 80 % pracovníků z dělnických a rolnických rodin.“ *O zabezpečení závěrů XIV. sjezdu KSČ a o úkolech na rok 1975.* In: *Zasedání ÚV KSČ ve dnech 27.–29. listopadu 1975*, s. 32.

³² „Vedoucí pracovník dnes musí projevovat stranickost, musí být odborně na výši, musí být ukázněný, iniciativní a musí tvůrčím způsobem přistupovat k věci. Je zároveň povinen na kterémkoli úseku přihlížet i k společenskopolitickým a výchovným aspektům, být pozorný k lidem, k jejich potřebám a požadavkům a jít příkladem v práci i každodenním životě.“ (*XXV. sjezd KSSS*, Praha 1976, s. 64.)

³³ „Pozice intelektuála jako nezaujatého strážce nějakých věčných hodnot, které nemají v zásadě nic společného s politikou, s praktickou činností lidí, je iluzorní, nepravdivou koncepcí, která existuje jen ve vědomí maloburžoazní inteligence. Ve skutečnosti je intelektuál vždy postaven před rozhodnutí, se kterými určujícími silami společnosti půjde.“ (V. Ruml: *Lenin, inteligence a dnešek*. Tvorba č. 31. Roč. 1970 – příloha.)

³⁴ B. Václavek v dopise básníku Františku Halasovi ze 17. 7. 1931. In: *Š. Vlašín: Bedřich Václavek*, Tvorba 1977, č. 2, s. 8.

³⁵ „Setkáváme se ještě s případy, kdy někteří funkcionáři mají přezíravý vztah

a komplikovanost tvorby nového způsobu života, která je nutně záležitostí rozumu, vůle i srdce. Právě proto jsou na většině vedoucích míst v naší společnosti komunisté, lidé, kteří vstoupili do řad revolucionářů dobrovolně a s vědomím, že je čeká více a náročnější práce.³⁶

Protože tvorba socialistického způsobu života je procesem konkrétních vztahů a činů, má nutně konfliktní povahu, a to jak v interindividuálním, tak intraindividuálním smyslu. Každý subjekt (vedoucí pracovník zvláště) naplňující své vnitřní marxistické přesvědčení by měl svou činností v pracovním kolektivu, ale i v rodině a mimopracovním čase, iniciovat vhodné klima pro tvorbu socialistického způsobu života. Právě praktický postoj a způsob řešení konfliktních situací představuje jednu z nejdůležitějších oblastí pro identifikaci životního stylu konkrétního člověka. V této souvislosti je ovšem třeba připomenout, že socialistická společnost staví odvážené prosazování celospolečenského zájmu a aktivní účast v konfliktu před každého vedoucího pracovníka jako kategorický požadavek.

Socialistický člověk se utváří v konkrétním pracovním kolektivu. Jeho názory a stanoviska, včetně názorů na oficiální interpretace a hodnocení událostí, souvisejí s bezprostředními interpersonálními styky. Rozhodující význam zde má každé slovo a čin vedoucího pracovníka kolektivu, který tímto způsobem nejvíce ovlivňuje veřejné mínění skupiny. Socialistický kolektiv charakterizuje také stupeň (míra) vzájemné principiálnosti, otevřenosti, pomoci a soudružství. Projevy patolizalství, licoměrnosti a liberalismu jsou odrazem činnosti vedoucího i ukazatelem kvality členů tvořících skupinu. Je zcela samozřejmé, že ten, kdo nekompromisně uskutečňuje politiku strany a přesně plní své pracovní povinnosti, kdo se neschovává za autoritu strany a řeší všechny otázky spadající do jeho kompetence, musí běžně řešit řadu ostrých konfliktů.³⁷ Přitom se může dopouštět chyb také sám. Lenin v této souvislosti upozorňoval, že „Není moudrý, kdo nedělá chyby. Takových lidí není a být nemůže. Moudrým je, kdo dělá chyby nepřiliš podstatné a kdo je dovede snadno a rychle napravit“.³⁸

Ne nadarmo se v dokumentech komunistických stran zdůrazňuje nezbytnost kritiky a sebekritiky pro věcné a dělné ovzduší v pracovních kolektivech. Stále více si totiž uvědomujeme nejen jeho nezbytnost, ale i to, že jedinci, disponující schopnostmi k jeho utváření, se s touto vlastností nerodí. Tento „... individuální svéráz není dnes prostě projevem vrozené individuality. Ve všech případech se projevuje ve formách kulturou získaných“.³⁹ To platí v plné míře i pro vnímavost k nedostatkům

ke spolupracovníkům a občanům, jednají hrubě a nesoudružky. Žijí maloměšťáckým způsobem života, nedbají o výchovu ve své rodině, mají sklony k samolibosti, okázalosti a velikášství... Čím vyšší funkci kdo zastává, tím větší jsou na něho nároky, tím větší má odpovědnost.“ (O zabezpečování závěrů XIV. sjezdu KSČ a o úkolech na rok 1975. In: Zasedání ÚV KSČ ve dnech 27.–29. listopadu 1974, s. 33.)

³⁶ Srovnej: O hlavních úkolech ideologické práce po XIV. sjezdu KSČ. In: Nová mysl, č. 3, 1972, s. 48.

³⁷ Program strany odpovídá našim potřebám a možnostem. Zpráva předsednictva ÚV KSČ na 11. zasedání ÚV KSČ. Rudé právo, 18. března 1978.

³⁸ V. I. Lenin: Spisy. Sv. 31. Praha 1955, s. 29.

³⁹ V. Tardy: Problémy psychologie osobnosti. In: K problémům psychologie osobnosti. Praha 1967, s. 16.

každodenního života a pro schopnost aktivně se zapojit do práce na jejich odstranění.

I když ani komunistická společnost nebude s to nikdy plně zabezpečit tvořivou práci pro všechny, považujeme za nejzávažnější aktuální problém současnosti nesoulad mezi existujícím obsahem práce většiny pracujících a společensky pocíťovanou potřebou tvořivé činnosti. Hlavní příčinou tohoto rozporu není ani nedostatečný rozvoj socialistických společenských vztahů, ani nedostatky ve výchově socialistického člověka, nýbrž patrně třetí moment ze souhrnu základních faktorů, jimiž je utvářen „objektivní rámec“ pro formování socialistického způsobu života: nízký a současné etapě budování socialismu už plně neodpovídající stupeň rozvoje výrobních sil.⁴⁰

Řešení této situace je ovšem velmi složité. Vyžaduje nejen rychlejší a efektivnější spojování síly a moci vědy se silou a moci dělnické třídy, tedy další prohloubení a urychlení vědeckotechnického pokroku, ale také mobilizaci všech ostatních společenských zdrojů, které jsou ukryty v lidském faktoru a v celospolečenské součinnosti pracujících. Ve snaze uvolnit některé tyto síly se už také přistoupilo k experimentálnímu prověřování nových nástrojů řízení, k důslednější orientaci na inovaci výrobní i nevyrobní techniky, k opatřením v rozvoji kvalifikace a vzdělávání.

Jako vážný problém se v této souvislosti jeví i otázka přiměřené lidské motivace. V praktické rovině jde o problém optimálního spojení materiálních a ideových stimulů lidské práce. Jejich úzká dialektická souvislost spočívá, řečeno velmi zjednodušeně, v tom, že působení ideových stimulů je zatím přímo úměrné účinnosti stimulů materiálních. Optimální stav tedy představuje paralelní působení, kdy ideové umocňují působení materiálních. V případech, kdy jsou materiální stimuly málo efektivní, lze zpravidla zaznamenat i neúčinnost stimulů morálních (ideových). Základem jednoty materiálních a ideových stimulů je ovšem důsledné odměňování podle kvality a množství vykonané práce, na základě dokonale propracovaného mzdového preferenčního systému.

V současných podmínkách však tuto základní relaci komplikuje fakt, že v přímé závislosti na růstu životní úrovně se prosazuje stále více tendence relativního slábnutí stimulačního účinku mzdy. V procesu ontogenese nabývá (v souvislosti s věkem a dosažením určitého stupně zabezpečení) stále větší hodnoty množství volného času, lepší pracovní prostředí, klidnější pracovní režim, menší namáhavost, možnost sebevzdělávání, cestování a především soudružské mezilidské vztahy. Posouzení významu těchto momentů však předpokládá konkrétní analýzu motivační struktury, která odráží mnohostranné sociální vlivy. V rámci sledované otázky nelze nevidět specifický problém snahy a obdivuhodné vynalézavosti některých občanů uspokojovat své osobní potřeby a zájmy zneužíváním svěřené funkce, zařízení, techniky nebo prostředků. Čelit této protispolečenské a amorální tendenci nutně vyžaduje nejen zkvalitňování systému služeb,

⁴⁰ Hlavní bariérou všestranného rozvoje „...člověka za socialismu je proto nedostatečný stupeň rozvoje výrobních sil, nedostatek nejmodernější techniky.“ (L. Hrzal - J. Netopilík: *Ideologický boj ve vývoji české filozofie*. Praha 1975, s. 178.)

ale i systému kontroly a řízení ze strany státních orgánů a společenských organizací.

Komparace současného reálného způsobu života s jeho ideální teoretickou normou nejlépe ukazuje úlohy, které nás ještě při dalším budování rozvinuté socialistické společnosti čekají. Lidé, kteří některými podstatnými stránkami svého konkrétního života zosobňují tento ideál, označujeme za nositele nového způsobu života. Naše komunistická strana vyvíjí nemálo úsilí k tomu, aby se tato tendence projevovala právě u jejích členů.⁴¹ Jen tehdy mohou komunisté naplňovat své nelehké poslání⁴² a mít i neformální autoritu ve společnosti.

Zhruba jedna desetina občanů našeho státu je tvořena příslušníky komunistické strany. Historická odpovědnost této menšiny společnosti, která je představitelkou její většiny, není však všemi členy strany v dostatečné míře doceněná. Každodenní obětavá práce pro společnost (při výkonu povolání, na veřejnosti i v rodině) se dosud nestala samozřejmostí nejen pro všechny členy, ale i pro některé funkcionáře. Větší díl práce a menší pohodlí, to je nezbytná specifická daň členství v řadách předních bojovníků za novou společnost a nový, socialistický způsob života.

Работа и социалистический образ жизни.

Задачи дальнейшего развития социалистического образа жизни относятся к центральным вопросам развитого социалистического общества, всестороннего развития коммунистических форм общественной жизни. Это, естественно, комплексная проблема, охватывающая социологические, философские, экономические, психологические, этические и другие вопросы.

Ядром социалистического образа жизни является общественно полезный труд, это значит удовлетворение потребностей в творческой деятельности, из которого выводятся другие социально-философские проблемы развития личности человека в новых общественных условиях.

В настоящее время разрабатываются средства более эффективного стимулирования трудовой деятельности, большое внимание уделяется их идейно-политическому, нравственному и эстетическому воспитанию.

⁴¹ „... zvyšování náročnosti na každého člena strany“ ... není „etapou, která minula. Je to základ rozvoje strany i v dnešní době.“ (XXV. sjezd KSSS. Praha 1976, s. 59.)

⁴² „Autorita strany a důvěra lidí v její politiku není dána jednou provždy. Je to neustálý proces a zápas za uskutečňování zájmů pracujícího lidu a potřeb celé socialistické společnosti.“ *Program strany odpovídá našim potřebám a možnostem.* Zpráva předsednictva ÚV KSČ na 11. zasedání ÚV KSČ. Praha 1978.